

Денис ТОЇЧКІН

БУЛАВИ Й ПЕРНАЧІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ЗБРОЯ ТА СИМВОЛ ВЛАДИ

Анотація

УДК 94(477); 903.22

У статті коротко розглянута історія булави як зброї та символу влади. Основну увагу приділено розвиткові цього виду зброї на теренах України. Розглянуто історію у соціо-культурного та бойового функціонування булави та її місце у комплексі шляхетського озброєння у період Середньовіччя та Раннього нового часу. На основі іконографічних та речових джерел розглянуті морфологічні особливості та значення булав як зброї та символу влади українських гетьманів.

Ключові слова: булава, пернач, холодна зброя, козаки.

БУЛАВИ И ПЕРНАЧИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ: ОРУЖИЕ И СИМВОЛ ВЛАСТИ

Аннотация

УДК 94(477); 903.22

В статье рассмотрена история булавы как вида оружия и символа власти. Автор уделяет внимание развитию этого вида оружия на Украинских землях. Рассмотрена история социо-культурного и боевого функционирования булавы, ее место в комплексе вооружения высшего сословия периода Средневековья и Раннего нового времени. На основе иконографических и вещественных источников рассмотрены морфологические особенности и значение булав как оружия и символа власти украинских гетманов.

Ключевые слова: булава, пернач, холодное оружие, казаки.

MACES AND PERNATS IN UKRAINE: WEAPON AND SYMBOL OF AUTHORITY

Abstract

UDC 94(477); 903.22

In article Dr. Denys Toichkin reviews the history of the mace as a weapon and symbol of power. Main attention is paid to the development of these weapons in Ukrainian lands. Author analyzes the history of socio-cultural and combat functionality of maces and pernats in Ukraine, their importance in the arming complex of Cossack nobles in period of the Middle Ages and early Modern Times. On the basis of iconographic and material sources author consider the morphological features and the value of maces as a weapon and symbol of power of Ukrainian hetmans.

Keywords: mace, pernat, cold steel, cossack.

Від часів, коли багатофункціональні господарчі знаряддя перетворились на спеціалізовані військові інструменти (власне холодну зброю), окремі різновиди почали відігравати ключову роль у системі соціокультурних відносин народів Європи та країн Сходу. Одним з них є булава – зброя, що протягом тисячоліть використовувалась як безпосередній символ влади.

Булавою називається різновид холодної зброї, що складається з держака та

бойової частини – яблука, й призначена для завдання проламлюючих ударів.

Від часів появи людства на планеті, булава стала одним з перших видів озброєння та предметів культу й символів влади водночас. Саме у такій якості булава функціонувала в країнах Стародавнього Сходу, де віднайдені найдавніші відомі нині зразки.

Конструктивно найдавніші булави виготовлені у вигляді монолітного виробу, що є наступним кроком еволюції довбні.

Рис. 1. Булава бойова XVI ст. Черкаський обласний краєзнавчий музей, № ЗС-514. Знайдена в с. Скотареве Черкаської обл. Залізо, лиття, кування. Довжина 475 мм [20, с. 203].

Класична бойова булава з яблуком круглої, грушовидної або призматичної форми на держаку, призначена, насамперед, для розбивання ворожого обладунку. Найдавніші яблука кулястої форми вироблялися з різних сортів каменю, пізніше – бронзи, заліза, навіть дорогоцінних металів.

Булави вже у стародавні часи нерідко мали церемонійне значення: тоді бойові частини виконували у вигляді голів тварин, людей або міфічних істот. У письмових джерелах Давнього Сходу булаву зазвичай вкладали до рук богів та героїв [27, р. 235]. З булавою, як божественним атрибутом, пов'язано й значення її як символу влади земної. Так, перські булави з бойовими частинами, що зображують голову бика, пов'язують як з міфічними королями та героями у давньоперському епосі Шагнаме, так і реальними історичними постатями – Чингіз Ханом та Тимуром. Традиція використання цієї церемоніальної зброї збереглася до наших днів у зороастрійських релігійних обрядах. Згодом такі булави набули значення символу королівської влади, хоча припускають, що ними користувались також звичайні воїни [26, р. 251–261].

На Середньому сході* у період Раннього Середньовіччя булави нерідко

згадуються як зброя тюркських найманців (гулямів) [27, р. 236]. У X–XIII ст. булави набувають ще більш різноманітних форм. Великою популярністю користувались яблука, увінчані кулькою (часом сплющеною), а також так звані перначі – з бойовою частиною у вигляді шести – восьми вертикальних симетричних ребер (перші такі зразки простежують серед знахідок з Луристану VIII ст. до н.е.). Попередниками перначів були булави з шипами або виступами різної форми, що, поряд з кулястими, відносяться до найдавніших видів (окремі зразки датують 2600 р. до н.е.).

На українських теренах перші військові булави, виготовлені з твердих порід каменю, відомі від часів енеоліту [11, с. 21]. Значення їх як «інсигній» влади, на думку фахівців, не тільки не заперечує, а навпаки, підкреслює їх бойову функцію [11, с. 15].

Подальші поодинокі знахідки булав пов'язані з періодом бронзи [11, с. 196].

Відомі булави й у скіфів. Утім, як і у попередні часи, булави й перначі зрідка зустрічаються у скіфських похованнях. Поодинокі артефакти археологи зрідка віднаходять хіба що у могилах найзатяніших воїнів [5, с. 73–74]. Таким чином у процесі розвитку за булавами зберігалися ті самі ідентифікаційні та комунікативні функції, що і на Сході.

Якісно новий етап поширення булави в Україні пов'язаний з періодом Київської Русі. Так, вже у IX ст., булава стає

* Тут термін «Середній Схід» вживаємо як сукупність країн Близького Сходу разом з Іраном та Афганістаном.

популярною зброєю, як серед заможних дружинників, так і простих воїнів [7, с. 311]. Про це свідчить чимала кількість археологічних знахідок з цілком різним рівнем оздоблення – від найпростіших залізних до вишуканих бронзових зразків [8, с. 83]. Нерідко можна побачити булаву у зображальних джерелах цього періоду.

Поряд з булавами з яблуками округлої та призматичної форми (іноді з шипами), зустрічаються перначі. На думку дослідників появу цієї зброї можна спостерігати від XIII ст., а від XIV ст. вона перетворюється на командирську відзнаку [7, с. 311; 31, с. 79]. Додамо, що досліджені на сьогоднішній день артефакти [9; 31] свідчать про проникнення шестоперів на терени України з країн Середнього Сходу через посередництво Золотої Орди.

Комплекси зброї у похованнях свідчать про суто бойове призначення булав. Це демонструє лаконічність форм і бойова ефективність конструкції типів залізних булав, представлених знахідками з території Південно-Західної Русі [10, с. 56].

Значна кількість бронзових булав, віднайдена поряд із залишками воїнів без обладунків, зокрема, на Райковецькому городищі, може свідчити про те, що булава відіграла у середньовічній Русі роль не тільки бойової, але й цивільної зброї [6, с. 143].

Інформацію щодо «плебейської» природи булав та їх застосування можна віднайти також у писемних джерелах, хоча й більш пізнього періоду. Так, Псковський літопис 1502 р., описуючи битву з орденськими рицарями, відзначає, що «...не саблями светлыми секоша их, но биша их москвичи и татарове аки свиней шестоперами...» [2, с. 211].

Рис. 2. Портрет великого гетьмана литовського Костянтина Острозького (копія XVIII ст. з портрета пер. пол. XVII ст.). Національний музей історії і культури Республіки Білорусь (м. Мінськ).

Зростання масової популярності булав, пониження їхньої сакралізації, очевидно пов'язане з утвердженням у Київській Русі скандинавських та за-

Рис. 3. Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська його королівської милості Запорозького. Гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного», 1622 р.

хідноєвропейських бойових традицій, засвоєних разом з європейською рицарською мілітарною технологією. Остання зростає на основі воєнної культури вікінгів-норманів до початку XII ст., згодом поширившись на весь Християнський світ. Саме в її руслі формувалася європейський комплекс рицарської холодної зброї.

Століттями номенклатура озброєння рицаря включала спеціально тренуваного й спорядженого бойового коня, суцільний захисний обладунок та спис, необхідні для здійснення основного тактичного прийому – таранного удару, а також меч — різновид клинкової зброї, спеціально сконструйованої для пробивання броні противника, та щит, що правив за засіб активного захисту. Цей комплекс озброєння забезпечував рицареві ефективність на полі бою, а, відтак, і привілейоване суспільне становище шляхетного військового професіонала [6, с. 180]. Булава, разом з бойовою сокирою та кинджалом від-

носилася до супутніх, другорядних засобів збройного протистояння.

У Південно-Західній Русі рицарський комплекс озброєння чітко фіксує різні види історичних джерел від другої половини XI ст. Він поширився протягом XII ст., а від початку XIII ст. почав виконувати, крім суто тактичної, також ідентифікаційну та комунікативну функції у середовищі руських світських еліт.

Можливо до зниження давнього статусу булави як сакрального предмету та символу влади призвело осмислення її як другорядного предмету у рицарському збройовому комплексі.

Слід зауважити, що певна військова традиція, пов'язана з булавами, у різний час мала місце у Європі. Так, спеціальна палиця була символом військової влади тут ще від давньоримських часів [30, s. 67]. У Західноєвропейських джерелах булави також згадуються серед озброєння іменитих воїнів середньовічного Заходу, серед яких є герцоги та навіть королі [28, р.281]. Поширення булав серед

знатних англосаксонських та норманських воїнів відображено на знаменитому килимі у Байє, де відтворено битву при Гастінгсі. Зокрема з палицею та булавами зображено самого Вільгельма-Завойовника, особистий супровід його та короля Гаральда.

І все ж, у період розвинутого середньовіччя традиція використання булав у Європі взагалі та на Русі зокрема на кілька століть втратила сталий, ексклюзивний зв'язок з церемонійним або статусним контекстом. Не виключено, що свою роль тут відіграли низька вартість, простота виготовлення, нарешті відносно проста техніка використання булави яку міг швидко опанувати звичайний ополченець. У цих аспектах булава різче відрізнялася від високо-вартісного, складного у виготовленні багатофункціонального меча техніка використання якого вимагала постійної практики й була пріоритетом тогочасної військової еліти та людей до неї наближених [6, с. 130–134].

Врешті сформульовані Г. С. Лебедєвим чотири функції меча (воєнно-технологічна, соціо-етнопопуляційного

маркування, комунікаційна та сакральна) від культури вікінгів у повному обсязі були перенесені на загальну європейську рицарську культуру. Меч трактувався як божественне творіння (згадаємо поширене на теренах Європи й Скандинавії, депонування меча – жертвоприношення та ритуал влади) та одушевлена субстанція (з чим пов'язаний інститут дарування меча, особлива орнаментика та практика присвоєння мучу власного імені). Спадкове право володіння зброєю (мечем) було запорукою збереження поваги та соціального статусу у суспільстві, водночас їх втрата могли призвести до втрати соціальної позиції їх власника. Мечі також стали важливою частиною дипломатичних подарунків [1, с. 187], що характерно як для Європи, так і для Русі.

Як бачимо, меч перекрив усі основні соціо-культурні та сакральні ніші, зайняті булавою у попередні часи, та навіть захопив нові, У якості міжнародного символу рицарської звитяги, нерозривно поєднаного з споконвічним поняттям рицарства, саме меч зберігав

Рис. 4. Булава, Османська імперія, XVII ст. Музей Війська Польського, інв. № 6134 (ш. 21332).

Рис. 5. В. Гондіус.
Портрет гетьмана Богдана
Хмельницького (1651). НХМУ.

своє значення майже до кінця XVI ст., зокрема і в Україні.

Натомість булава отримала новий статус масової, «демократичної» зброї.

Від другої половини XVI ст. на українських теренах окремі елементи рицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом — козацтвом.

Козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію рицарського ідеалу* передусім як борці

* Про ідеалізовану європейську концепцію рицарського ідеалу див., напр., – 21, с. 103.

із східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака перетворюється з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» на мужнього і витривалого степового воїна, захисника християнського світу [23, с. 186-189]. Про «рицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми рицарськими» принаймні від початку 1590-х рр. [3, с. 276].

У першій третині XVII ст. українська козацька старшина вже вважала себе прямою спадкоємницею давньоруської рицарської традиції [3, с. 292].

Рис. 6. Портрет київського воеводи Адама Кисіля (копія з портрета 1630-х рр.). Оригінал втрачено.

Статус «українського рицаря» тісно пов'язаний з традиційним комплексом рицарського озброєння. Відтак, булави протягом XV – початку XVI ст. продовжували залишатися у тіні клинкової та інших різновидів древкової зброї. Відомі на сьогоднішній день нечисленні зразки цього періоду – це, насамперед, скромні, суто прагматичні бойові конструкції зі залізними держаками і важкими яблуками переважно округлої форми.

Приклад такої булави зберігається у Черкаському обласному краєзнавчому музеї (рис. 1).

Із збільшенням східних, зокрема, османських військових та культурних

впливів на терени Центрально-Східної Європи від другої половини XV – початку XVI ст. почала поступово повертатися традиція відзначати булавою уповноважену владою особу. Серед ранніх іконографічних підтверджень цих впливів – портрет кардинала Іполіто Медичі в угорському строї роботи Тиціана (1533).

В Україні традиції місцевого виготовлення та оздоблення зброї знаходились у руслі загальних для Речі Посполитої тенденцій, що формувалися під потужними орієнтальними впливами – східні типи зброї та стилістика оздоблення активно поширювалися від часів правління Стефана Баторія, переживши протягом двох наступних століть справжній бум. У другому ж періоді «справжньої орієнталізації» [24, с. 3] країни східні, насамперед османські зразки зброї та озброєння, буквально заповнили Річ Посполиту. Природно, що у віддаленій східній частині країни, що мала постійні тісні військові та культурні контакти з сусідами-мусульманами, орієнталізація комплексу місцевого озброєння мала зайти ще далі. Додамо сюди впливи сусіднього московського зброярства, у тогочасних орнаментальних мотивах якого на той час також панували східні композиції [22, с. 230-252]. Відтак, процес орієнталізації комплексу козацької холодної зброї, сягнув нового рівня.

Холодну зброю у східному стилі виготовляли на місцях, купували на ринках зарубіжжя. Значною мірою засилля східної зброї було пов'язано із специфічними способами поширення зброярського продукту, що частіше за будь-які інші предмети широкого вжитку захоплювався як трофей, після чого, зазвичай, служив не одному поколінню власників.

У повній мірі процес поширення східних військових тенденцій відобрази-

Рис. 7. Булава, XVII ст., Угорщина. Колекція Національного музею Угорщини, інв. № 54.1470.

лося у поверненні в Україну булави як ознаки військової та цивільної влади. Адже в Османській імперії та Персії традиція закріплення за булавою функції уповноваження владної особи протягом Раннього Нового часу набув найвищого розвитку. Так, з булавою, як символом влади козацької старшини, нерозривно пов'язана історія започаткування козацьких клейнодів. Зокрема булава була серед перших клейнодів, переданих козацькому війську польським королем Стефаном Баторієм 1583 р. [12].

Зображальні джерела початку XVII ст. надають чимало підтверджень поширенню булав, зокрема у середовищі козацької старшини. З розкішно оформленою булавою зображено гетьмана Костянтина Острозького на портреті роботи невідомого художника (рис. 2).

Роль пернача, як атрибуту військового командування, підтверджує і знаменита пам'ятка «Битва під Оршею» — гетьман зображений з перначем і там [6, с. 144].

З булавою зображено й гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на гравюрі з його погребальної корогви (1622 р., рис. 3).

Відомі зразки булав українських гетьманів цілком відображають тенденції розвитку цього виду зброї у Центрально-східній Європі й тісно пов'язані з процесами орієнтації зброярства Речі Посполитої загалом та України зокрема. Так, у XVII ст. представницькі булави полегшали у вазі, водночас яблукам надавали більших розмірів та пишного оформлення. І все ж представницькі різновиди XVI–XVII ст. часто зберігали бойові функції. Це стосуєть-

ся не тільки перначів, що служили ознакою представників нижчого ешелону влади, але й гетьманських зразків.

Чітких критеріїв, що дозволили б вирізнити булави й перначі місцевого походження дуже небагато. Як і стосовно клинкової зброї, вони розроблені польськими фахівцями й, насамперед, пов'язані з вірменським ювелірним виробництвом у Львові. Так, фахівці відзначають, що львівський вірменський пернач відзначався S-подібною формою пер [24].

Значна частина відомих на сьогоднішній день зразків, що походять з державних та приватних колекцій має безпосередньо османське або перське походження.

Цікавою є історія раритетної булави XVII ст., що зберігається у Музеї Війська Польського. Згідно з історичною ле-

гендою, що супроводжує цей зразок від середини XIX ст., ця зброя належала особисто гетьману Богдану Хмельницькому. Сукупність повідомлень про булаву не містить безперечних доказів цьому. Про доказовість гіпотези може свідчити історична традиція, а також історична аналогія щодо відомої історії подібних булав. Адже розглядуваний предмет належить до надзвичайно рідкісного типу кістяних булав [16, с. 50].

Булава виготовлена з рогу носорога, дерева, оздоблена сріблом. Загальна довжина булави – 239 мм; діаметр яблука – 72 мм, довжина руків'я – 152 мм, діаметр – 25 мм (рис. 4).

У ході пошукової роботи виявлено, що булава є аналогом зразка, що свого часу належав князю Семигороддя Яношу Кеменю (1659 р., зберігається у ко-

Рис. 8. Портрет лубенського полковника Леонтія Свічки (1688). Оригінал втрачено.

Рис. 9. Портрет переяславського полковника Семена Сулими (1754). НХМУ.

Рис. 10. Булава Пилипа Орлика, XVII–XVIII ст. Кабінет раритетів муніципальної бібліотеки, м. Лінчопін, Лен Естерготланд, Швеція. Загальна довжина 622 мм.

лекції Національного музею Угорщини). Окрім рідкісних морфологічних характеристик, збігаються також хронологічні рамки функціонування булав (Хмельницький та Кемень були сучасниками). Особливо важливим є високе суспільно політичне становище власників булав-близнюків. Обидва зразки наділені високим статусом легітимних атрибутів влади володарів держав. Булави також ілюструють широкі контакти з османським світом обох історичних осіб [16, с. 50].

Нагадаємо, що на єдиному прижиттєвому портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса (1651), гетьмана зображено з булавою (рис. 5). У правій гетьмана бачимо парадну, коштовно оздоблену булаву з великим шипастим яблуком (так званий буздиган). Такий дизайн булав на портретах козацької старшини не поодинокий. Подібний бачимо на портреті Адама Кисіля (рис. 6).

Аналогічна булава з шипастим яблуком зберігається в Національному музеї Угорщини. Вивчення зразка проливає світло на один із способів виготовлення шипів, що представляли собою ограновані у відповідний спосіб напівдорогоцінні камені у глухих кастах (рис. 7).

Використання перначів, як полковничої відзнаки в Україні XVII–XVIII ст., також неодноразово зафіксоване у зображальних джерелах. Так, перначі з довгим древком, увінчаною кулькою видовженою бойовою частиною з великою кількістю ребер, зображені на портретах Леонтія Свічки (1638 р., рис. 8), Семена Сулими (1754 р., рис. 9) та ін.

Разом з черговим підвищенням значення булави як символу владних повноважень та еволюційними змінами у комплексі озброєння майже зійшло нанівець її використання як холодної зброї рядовими бійцями козацького війська. Так, серед знахідок під Берестечком зустрічаємо лише зразки селянської зброї, представлені дрюками-довбнями [17, с. 214–215].

Від XVIII ст. булави цілком перетворились на символ влади та ознаку високого соціального й політичного статусу власника, ставши конструктивно несумісними з бойовим використанням. Такі церемонійні зразки XVIII–XIX ст. мають держаки значно довші від бойових, великі декоративні, порожні всередині яблука з дорогоцінних металів та вишуканий високовартісний декор (рис. 10).

Окремі зразки позначали особистою гербовою символікою власника, яку зазвичай розміщували на металевих деталях торцевої частини держака.

Геральдична символіка є однією із найбільш надійних атрибутованих ознак особистої зброї. Утім, через велику популярність у Речі Посполитій основних гербових фігур, навіть правильно інтерпретували гербові елементи, встано-

вити особу власника (або хоча б родину) можливо лише у поодиноких випадках.

Так, в історичному музеї Переяслав-Хмельницького зберігається вишукано оздоблений металевий пернач, позначений гербом «Косцеша» (Kościesz) [29, Т.1, с. 263–264] (рис. 11). Відповідно до «Малоросійського гербовника» В. К. Лукомського та В. Л. Модзалевського, зазначена гербова фігура у середині XVII ст. належала родині Бубликів-Погорельських, які походила з Польщі [15, с. 53].

«Косцеша» також належала іншій дворянській родині польського походження – Валкевичам. Предок Валкевичів, Василій, переселившись в Україну, служив полковим хорунжим у Стародубі (1661). У 1661 и 1672 за заслуги отримав від українських гетьманів у власність села, що у 1721 р. було підтверджено царською грамотою [4].

Утім герб «Косцеша» має більш поважну історію: відомий у Речі Посполитій від XV ст. він вважається одним з найдавніших. Легенда про його походження сягає часів Болеслава Хороброго [14, с. 437]. Маючи декілька відмін, більшість з яких не стосуються основної фігури, герб протягом століть належав різним родинам у Литві та Галичині [29, Т.2, с. 155]. Згідно з оцінкою польських дослідників, цю гербову фігуру загалом використовувало понад 150 родин [25].

Як бачимо, точно встановити особисту приналежність булави (як власне й будь-якої іншої зброї) стає можливо тільки за наявності додаткових атрибуруючих ознак.

Один з надзвичайно рідкісних точно ідентифікованих експонатів – пернач сумського полковника Андрія

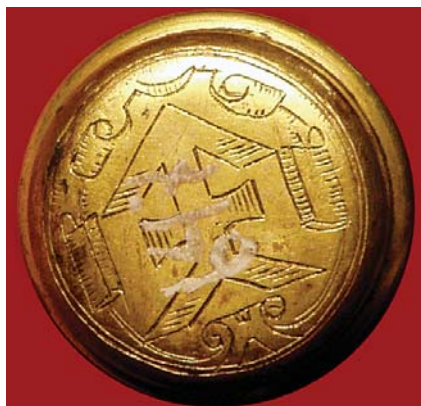
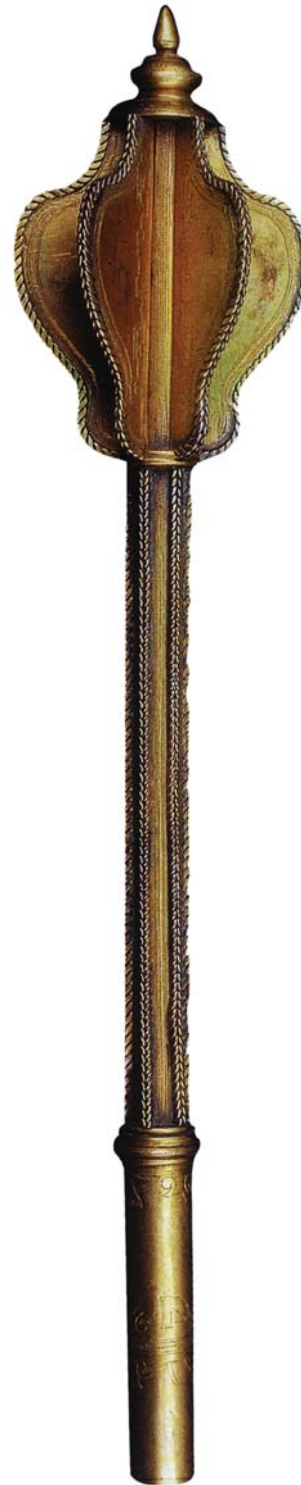

Рис. 11. Пернач XVII ст. з колекції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, інв. № 647.

Герасимовича Кондратьєва зберігається у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург, РФ) (рис. 12).

Зауважимо, що незважаючи на те, що експонат досить давно уведений до наукового обігу, особисту приналежність зброї вперше встановили саме українські дослідники [13, с. 222].

Зброю виконано у характерній для XVII ст. манері сполучення вишуканого оформлення та практичної придатності.

Пернач має 8 окантованих пер. Загальна довжина виробу 570 мм, довжина пера 102 мм, максимальна ширина пера 45 мм, товщина 6 мм. Довжина руків'я 445 мм., діаметр 27 мм. Вага виробу 1007 г.

Пера оздоблені прорізним рослинним орнаментом. Порожнє всередині руків'я з мідного стопу прикрашене фігурними поясками.

Торець руків'я прикрашає герб роду Кондратьєвих та абрєвіатура:

АГЄПЦПВЄ

«Андрій Герасимович [Кондратьєв] Стольник [та] Полковник Їх Царських Пресвітлїх Величностей Сумський»

Рід Кондратьєвих – один з найвідоміших козацьких кланів. Герасим Кондратьєв був засновником м. Суми. Разом із синами заснував міста і села Слобідської України.

Син Герасима – Андрій Герасимович Кондратьєв (пом. 1708 р.) був затверджений царським урядом «стольником і полковником» у 1688 р. Набуті посади знайшли своє відображення в абрєвіатурі, вміщеній на перначі. Останній мав символізувати всю повноту військової та адміністративної влади в Сумському полку, що де-факто концентрувалася в руках Андрія Герасимовича [19, с. 222–223].

Рис. 12. Торцева частина держака пернача, що належав сумському полковнику А. Г. Кондратьєву. Слобідська Україна, 1687–1688. Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (Санкт-Петербург, РФ), інв. № КП 1932, КЕУ 7536, ООФ 129/114.

Розкіш, з якою оформлювали старшинські булави й перначі, – витончені ремісничі техніки, коштовні матеріали – зумовлювали високу вартість цих виробів. Деякі з них були справжнім мистецьким шедевром. Зокрема, пернач у колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського виготовлений з гірського кришталю, оздоблений сріблом та бронзою (рис. 13). Виробнича традиція виготовлення холодної зброї з гірського кришталю тісно пов'язана з османськими зразками церемонійного призначення. Так, бойові частини обушків, що зберігаються у колекції Музею палацу Топкапи (інв. № 2/713 та 2/711) виготовлені саме з цього матеріалу [18, с. 118–119].

Ці зауваження стосуються також іншої коштовно оздобленої зброї, яку представники заможної української шляхти збирали у великій кількості.

Протягом усього періоду Раннього Нового часу булава в Україні була ознакою шляхетського стану та високого соціального й політичного статусу. Вона складала частину бойового та урочистого костюму, була символом родинної й особистої гідності, маркером високого матеріального статку, нарешті, предметом розкошів та надзвичайно вигідною грошовою інвестицією.

В українських музеях зберігається чимало оригінальних булав та перначів. Серед них представлена як практична бойова зброя XVI ст., так і більш пізні, коштовно оздоблені зразки вищого ешелону козацької старшини.

На жаль, досі булави надзвичайно рідко опинялися у полі зору сучасних

зброєзнавців. Дослідників передусім цікавили проблеми дослідження їх у зв'язку з вирішенням суміжних історичних завдань. Аналіз цієї, насамперед, церемонійної зброї може становити цікавість у зв'язку з розв'язанням цілої низки проблем. Тут і вивчення генези булави; дослідження її функцій як зброї та статусного предмету. Нарешті – виявлення місцевої продукції та виробничих центрів, мистецтвознавчий аналіз, адже булавам у набагато більшій мірі, аніж іншим видам зброї, притаманне пишне оздоблення.

Детальне дослідження козацьких булав, що зберігаються у державних та приватних музеях має стати справою найближчого майбутнього.

Рис. 13. Пернач, XVIII ст. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, інв. № И-4522.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрощук Ф. А. Мечи викингов / Ін-т археології НАНУ; Музей Шереметьевых. – К., 2013. – 712 с.
2. Арциховский А. В. Введение в археологию. – М., 1947. – 219 с.
3. Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – 504 с.
4. Валкевичи // Энциклопедический словарь. Т. V (9): Буны–Вальтеръ / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – СПб., 1891. – С. 418.
5. Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво. – Київ – Чернівці, 2009. – 296 с.
6. Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної

- боротьби: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2011. – 187 с.
7. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село / Отв. ред. Б. А. Колчин. – М., 1985. – С. 298-364.
  8. Его же. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – 1978. – № 155. – С. 30-37.
  9. Кулешов Ю. А., Абызова Е. Н. Два предмета мамлюкского вооружения с территории Молдовы как иллюстрация путей формирования золотоордынского комплекса вооружения // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.) / Отв. ред. и составитель И. М. Миргалеев. – Казань, 2011. С. 92-100.
  10. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – М.–Л., 1966. – 147 с. – (Археология СССР. Свод археологических источников; Е 1-36.).
  11. Клочко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500-900 рр. до Р. Х.) / Міністерство культури і туризму України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – Київ, 2006. – 336 с.
  12. Коробов О. І. КЛЕЙНОДИ КОЗАЦЬКІ / О. І. Коробов // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2007. – С. 346.
  13. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие. — СПб., 2003. – 552 с.
  14. Лакиер А. Б. Русская геральдика. – СПб., 1855. – 637 с.
  15. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – 304 с. – (Репринт / К.: Либідь, 1993).
  16. Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Мін. культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – 96 с.
  17. Свешніков І. К. Битва під Берестечко. – Львів, 1992. – 304 с.
  18. Сокровища османских султанов. Из собрания Музея Дворца Топкапы, Стамбул: Каталог выставки. – М., 2010. – 200 с.
  19. Савчук Ю. К., Алфьоров О. А. Пернач сумського полковника Андрія Герасимовича Кондратьєва // Тисяча років української печатки: Каталог виставки / упор. Ю. К. Савчук. – К., 2013. – С. 222-223.
  20. Україна — козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недак]. – К., 2005. – 1216 с.
  21. Хейзинга Й. Осень средневековья: исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / [пер. с нем.]. – М., 1988. – 544 с.

22. Якобсон А. Л. Художественные связи Руси с Закавказьем и Ближнем Востоком в XVI в. // Древности Московского Кремля: Мат-лы и исследования по археологии Москвы / [ред. Воронин Н. Н., Рабинович М. Г.]. – Т. IV. – М., 1971. – С. 230-252. – (Мат-лы и исследования по археологии СССР, № 167).
23. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – 580 с.
24. Dziewulski M. Oriental Influences on Polish Arms: Lecture presented on Ethnographic Arms and Armor Seminar in Timonium, 17th March 2007 / Michał Dziewulski. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.vikingsword.com/ethsword/Dzewulski01.pdf>. – Назва з екрану.
25. Gajl T. Herbarz polski. Od średniowiecza do XX wieku, / Tadeusz Gajl. – Gdańsk, 2007. – 542 s.
26. Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period. – Tubingen, Germany, 2006 – 776 p.
27. Mohamed B. The Arts of the Muslim Knight: the Furusiyya Art Foundation Collection. – Milan, 2008 – 416 p.
28. Muntaner R. Chronicle / [transl. by Lady Goodenough]. – Cambridge, 2000. – 614 p.
29. Ostrowski J. Hr. Księga Herbowa Rodów Polskich: u 2 T. – Warszawa, 1899.
30. Żygulski jun. Z. Światła Sтамбулу. – Warszawa, 1999. – 380 s.
31. Дружинина И. А., Чхаидзе В. Н. О старых и новых находках предметов вооружения из североосетинского святилища Реко // Очерки средневековой археологии Кавказа. К 85-летию со дня рождения В. А. Кузнецова: Сборник статей. – М., 2013. – С. 74-81.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

НХМУ – Національний художній музей України (м. Київ, Україна).

Відомості про автора. Тоїчкін Денис Віталійович, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. Dr. Denys Toichkin, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. Тоичкин Денис Витальевич, старший научный сотрудник Института истории Украины, НАНУ, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина.